

Nikomakhos'a Etik Beşinci Kitapta "Adalet" ve "Adaletsizlik" Kavramları

Kaan H. Ökten⁽¹⁾

1. Giriş

Aristoteles'i günümüzde okuyup yorumlamak ne işe yarar? Konuya Almanca'da schöngestlich denilenin dışında bir ilgiyle yaklaştığımızı kabul edelim. O halde neden Aristoteles ele alınır? Aristoteles; Rabbinik Yahudilikten, Hıristiyanlıktan, İslamdan; Ortaçağ'dan, Yeniçağ'dan, Yakınçağ'dan önce yaşamış olduğundan bu kültürlerin fiilen dışındadır. Söz konusu kültürlerin Aristoteles'i alımlama süreciyse başlı başına bir inceleme konusudur. Şöyle bir formülle ifade edilebilir sorun: Aristoteles, bizim olan herşeyden önce yaşamıştır. Dolayısıyla "Aristoteles", başka bir deyişle "gerçek" Aristoteles okunabilir, "kendisi" hermenötik konumu içinde anlaşılabilir mi? Bu durumda, baştaki soruyu yinelemek gerekir: Günümüzde Aristoteles'i okumak ne işe yarar?

Karşılaştığımız sorun gerçekten de vahimdir. Çünkü mesele aslında şudur: Nasıl bir dil kullanılacaktır? Alımlama tarihi içinde birikip gelen ve Aristoteles adıyla özdeşleşmiş bulunan, fakat "gerçek" Aristoteles'le ilişkisi ciddi anlamda sorgulanması gereken terminolojiyi

kullanmak ne kadar doğrudur? Çeviri yaparken hangi kavram nasıl aktarılmalıdır? Örneğin Thomas Aquinas'ın, Robert Grosseteste'nin Latince çevirisinden⁽¹⁾ yola çıkan Guillelmo de Moerbeke'nin çalışmasına dayanarak yaptığı 1271/72 tarihli ünlü ve önemli Nikomakhos'a Etik şerhi⁽²⁾, yüzyıllar boyunca Aristoteles'in temel alımlama metni olmuş, buradaki terminoloji günümüze değin Aristotelesçi kavram dağarcığını belirlemiştir.

Bu geleneğin dışına çıkılabilir mi? Çıkıldığında anlaşılabilirlik sorunuyla karşılaşılır mı? Örneğin böyle bir alternatif yolu deneyenler arasında Martin Heidegger bulunmaktadır. Ancak Heidegger'in Aristoteles terminolojisi yine de oldukça tartışmalı görünmektedir.

Aristoteles'in Nikomakhos'a Etik başlığıyla edite edilmiş olan eserinin beşinci kitabındaki "adalet" ve "adaletsizlik" kavramlarını burada irdelemeye çalışırken, yukarıdaki genel sorunlar ön planda tutulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda ilkin beşinci kitabı oluşturan on bir bölümün kısa özeti sunulacak, ardından da dike ve dikaiosune ile adi-

ka kavramları üzerinde irdelemelerde bulunulacaktır. Ancak temelde irdelememiz, adaletsizlik değil adalet odaklı olacak, adaletsizlik, buradaki önerme ve çözümlerinin değillemesi olarak kabul edilecektir.

2. Nikomakhos'a Etik'in Beşinci Kitabı

Eldeki haliyle toplam on kitaptan meydana gelen Nikomakhos'a Etik'in beşinci kitabı, on bir bölümden oluşmaktadır.⁽³⁾ Bekker edisyonunda⁽⁴⁾ sayfa 1129 ila 1138 arasında yer alan söz konusu beşinci kitap, adalet ve adaletsizlik üzerinedir. Aristoteles'in tartışmalarının, özellikle Platon'un Devlet isimli eserinin birinci kitabındaki adalet irdelemesinden hareket ettiğini, onunla adeta hesaplaştığını iddia etmek mümkündür. Ancak bu ilişki burada ele alınmayacaktır.⁽⁵⁾ Şu kadarla yetinilecektir: Aristoteles, Platon'un Devlet'te adaletle ilgili olarak öne sürdüklerinin neredeyse tamamını (onun psikolojik bir fenomen olduğunu, adaletin en iyi biçimde filozoflarda görülebileceğini ve onu en iyi ve doğru anlama yolunun ideal toplumu kurmak olduğunu) reddetmektedir.⁽⁶⁾ Başka bir deyişle Aristoteles, Beşinci Kitap'ta çok daha somut, fenomenolojik ve gerçekçi bir çözümleme sunmaktadır.

Aristoteles, Nikomakhos'a Etik'te, yapılabilecek iyilerin en ucundaki, bir başka deyişle en üstündeki iyinin mutluluk [eudaimonia] olduğunu belirle-

dikten sonra (1095a18), mutluluğun bir ruh erdemi [arete] olduğunu ortaya koymakta (1102a5) ve erdem ne olduğunu sormaktadır. Erdemleri ikiye ayıran Aristoteles, "kimisi erdemlere düşünce erdemleri [dianoetike], kimine de karakter erdemleri [etike]" (1103a5) demektedir. Buna göre adalet bir karakter erdemidir.

Beşinci Kitap, etik erdem sınıfı içinde yer alan adalet [dikaiosune] ve adaletsizlik [adikia] üzerinedir. Bu kitabın birinci bölümü, adalet ve adaletsizlik kavramını tanımlamaktadır: "Şimdi görüyoruz ki, herkes insanların, adil olanı yapan insanlar olmalarını, adil eylemlerde bulunmalarını ve haklı şeyler istemelerini sağlayan huya 'adalet'; aynı şekilde insanların haksızlık yapmaya ve haksız şeyler istemeye götüren huya da 'adaletsizlik' demek istiyor." (1129a6-10). Bu bağlamda Aristoteles, adaleti kusursuz erdem olarak tanımlamaktadır. İkinci bölümde Aristoteles, evrensel adaletin ardından tikel adalet konusuna eğilmekte ve bunun iki tür olduğunu altını çizmektedir: dağıtıcı [dianemtikos] adalet ve düzeltici [diorthotikos] adalet. Üçüncü bölümde Aristoteles, dağıtıcı adaletin altında bölüştürülebilir şeylerin geometrik orantısı üzerine temellendiğini göstermektedir ("Nitekim orantılı olan ortadır, hak da orantılı olandır", 1131b11-12). Dördüncü bölümdeyse, düzeltici adaletin, iki taraf arasındaki haksız bölüşümü düzeltici bir işlev gördüğünü vurgulamaktadır.

(3) Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik - Ethika Nikomacheia*, çev. Saffet Babür, İkinci Basım, Ayraç Yayınevi, Ankara: 1998.

(4) *Aristotelis Opera*, Edidit Immanuel Bekker, Academia Regia Borussica, Berlin: 1831-70, Yeni Basım: Walter de Gruyter, Berlin: 1960-61.

(5) Bu konuyla ilgili olarak bkz. Franz Dirlmeier, "Anmerkungen zu Buch V", *Aristoteles, Nikomachische Ethik*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt: 1956, s. 397-398. Ayrıca bkz. Ingemar Düring, *Aristoteles - Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg: 1966, s. 146-147. Günther Bien, "Gerechtigkeit bei Aristoteles", *Otfried Höffe (der.), Klassiker Auslegen: Aristoteles - Die Nikomachische Ethik*, Akademie Verlag, Berlin: 1995, s. 135-164 (özellikle s. 142).

(6) Richard Kraut, *Aristotle - Political Philosophy*, Oxford University Press, Oxford / New York: 2002, s. 100.

(*) Yrd. Doç. Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi İletişim Fakültesi, Öğretim Üyesi

(1) *Aristoteles Latinus*, vol. XXVI 1-3, Fasciculus Tertius: *Ethica Nicomachea*, Translatio Roberti Grosseteste Lincolnensis sive "Liber Ethicorum", Recensio Pura, Textus Purus, Edidit Renatus Antonius Gauthier, F. J. Brill / Desclée de Brouwer, Leiden / Bruxelles: 1972.

(2) *Sancti Thomae de Aquino, Opera Omnia, Iussu Leonis XIII P. M. Edita, Tomus XLVII: Sententia Libri Ethicorum, Cura et Studio Fratrum Praedicatorum, Volumen I: Praefatio - Libri I-III, Volumen II: Libri IV-X - Indices, Sanctae Sabinae, Romae: 1969.* İngilizce çevirisi için bkz. *St. Thomas Aquinas, Commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics*, çev. C. I. Lizinger, Dumb Ox Books, Notre Dame, Indiana: 1993.

Aristoteles'e göre düzeltici adalet iki gruba ayrılır: isteyerek [ekousios] veya istemeyerek [akousios] yapılan tasarruflarda karşılaşılan düzeltici adalet. Dolayısıyla yargıç, düzeltici bir görev üstlenmektedir: "O halde adalet, yargıcın da olduğu gibi, orta olan bir şeydir. Yargıç eşitleştirir ve eşit kesilmemiş bir çizgide olduğu gibi, ortadan daha büyük yük olan parçayı kesip daha küçük parçaya ekler" (1132a24-27). Burada izlenen yol, aritmetik oranlamaya benzetilmektedir. Beşinci bölümde Aristoteles, adaletin salt karşılıklılık [antipepont-hos] olmadığını altını çizmektedir. Hakça alış verişin temeli orantısız karşılıklılıktır. Aristoteles'e göre bunun esası ise, para ile temsil edilen taleptir. Dolayısıyla beşinci kitabın beşinci bölümü, adeta çağdaş iktisat kuramının ana hatlarını sunmaktadır. Altıncı bölümde Aristoteles, siyasal adaletin ne olduğunu ve onun koşullarını tartışmaktadır. Yedinci bölümde siyasal adaletin medeni hukuka dayandığını, medeni hukukunsa doğal ve yasal olmak üzere iki türünün bulunduğunu göstermektedir. Bundan sonra Aristoteles, sekizinci bölümde, isteyerek ve istemeyerek yapılan edimler konusuna gelmekte ve iradenin önemini vurgulamaktadır: "O halde haklı eylem ve haksız eylem isteyerek ve istemeyerek yapılmış olmakla belirlenmiş oluyor; çünkü isteyerek yapıldığı zaman kınanır ve o takdirde aynı zamanda haksız bir eylemdir; öyle ki eğer eylemin isteyerek yapılma özelliği yoksa, yapılan bir haksızlık olacak ama eylem haksız olmayacak" (1135a19-23). Dokuzuncu bölümde

Aristoteles, isteyerek haksızlığa uğramanın mümkün olup olamayacağını, haksız bölüşüm/dağıtım durumunda kimin suçlu olduğunu sorgulamakta, adaletli olabilmek için erdemli olmak gerekliliğinin altını çizmektedir. Onuncu bölümdeyse eşitlik üzerine bir tartışmaya yer vermektedir. Beşinci kitabın son bölümü olan on birinci bölümde Aristoteles, bir insanın kendi kendine haksızlık yapmasının mümkün olup olmadığını yeniden sormakta, bunu olumsuzlamakta ve haksızlık yapmanın, haksızlığa uğramaktan daha kötü olduğunu savunmaktadır.

3. Aristoteles'te "Adalet" ve "Adaletsizlik" Kavramları Üzerine

Nikomakhos'a Etik'in Beşinci Kitabı, bize, "adalet" kavramının çeşitli anlamları olduğunu göstermektedir.⁽⁷⁾ Bu bağlamda Aristoteles, örneğin evrensel adalet ile tikel adalet ayrımına gitmektedir. Öte yandan Aristoteles'in adalet anlayışını kavrayabilmek için, Eski çağ'da Yunanistan ve bir miktar da Mısır'da adalet tasavvurunu gözden geçirmek, kısa da olsa bir kavram arkeolojisine gitmek gereklidir.

Eski Yunan'da hak ile adalet ayrı kavramlarla ifade edilmiştir: yani dike ve dikaiosune ile. Hak ya da haklılık anlamındaki dike, bir Tanrıça olarak tasavvur edilmektedir.⁽⁸⁾ Tanrıça Dike adaletin kişiselleşmiş sureti olup, Zeus ile Themis'in kızı, Eunomia (nizam) ve Eirene'nin (barış) kızkardeşidir. Dike, Eunomia ile Eirene üçlüsü, Horae (vakit tanrıçaları) olarak biliniyordu. Dolayısıyla Tanrıça Dike, kainat nizamını ve

zaman ile düzeni temsil etmekteydi. Zaten kainat (kosmos) bir nizamdır, denge ve düzen demektir. Söz konusu nizam, sadece göklerin düzeni (mevsimler, yıldız ve gezegenler vs.) değil, aynı zamanda ve özellikle dünyevi düzen, yani toplumsal ve siyasal yaşamdaki düzen olarak anlaşılmaktadır. Bu denge ve düzen, dike kavramıyla ifade ediliyordu.

Öte yandan ilginçtir ki, nizam ve intizamın tanrılaşması ve soyut bir evrensel temel ilke olarak görülmesi, sadece Eski Yunanistan'da değil, ondan çok daha önceleri, özellikle Eski Mısır'da da görülmüş olmasıdır. Burada Ma'at, tüm nesnelere sahih nizamı temsil eden hakikat, adalet, hak ve düzen Tanrıçasıydı.⁽⁹⁾ "Eski Mısır'da adalet ve doğruluk tanrıçası, Re'nin kızı ve Thoth'un karısı olan Ma'at'ın sembolü tüydür. O, bir hukuk tanrıçasıydı. Onun, adalet dağıtmak için Hakikat Evi'nde oturduğuna ve insanların kalplerini kendisinin doğruluk tüyüyle tarttığına inanılırdı."⁽¹⁰⁾ Mircea Eliade bu konuda şunları belirtmektedir: "Fırvun, 'gerçek' [Hakikat] olarak da çevrilen, ama genel anlamı 'iyi bir düzen', dolayısıyla 'hukuk', 'adalet' olan ma'at teriminin kişileşmiş halidir. Ma'at, ilk yaratılışa aittir: Bu nedentle altın çağın mükemmelliğini yansıtır. Ma'at evrenin ve hayatın temelini oluşturduğu için, ayrı ayrı her birey tarafından da bilinebilir."⁽¹¹⁾ Böyle bir anlayışın, kaçı-

nılmaz olarak hiyerarşik toplum düzenini doğruduğu da gözden kaçırılmamalıdır.⁽¹²⁾

Dolayısıyla, yeniden Eski Yunanistan'a dönüp bakacak olursak, dike kavramı açısından zaman ve yordam ayrı bir öneme sahip olmaktadır. Buna göre zaman, her şeyin uygun bir zamanının olduğuna işaret eder: mevsimlerin, bitkilerin, yaşamın ve ölümün tam ve uygun zamanı söz konusudur. Öte yandan yordamın (bir başka deyişle edim ve davranışların) da uygunluğu ve düzenliliği söz konusudur: Yapıp etmeler, uygun biçimde yapıp edilmelidir. Bu noktada dike; toplumsal huzur, düzen ve adaletin teminatçısı olarak görülmektedir.⁽¹³⁾ Burada, iyi bir kentdevlet yönetiminin dike'yi muntazam biçimde temsil ettiği düşünülmektedir. Dolayısıyla eşyanın temel nizamına uygun olmak, dike sahibi olmak demektir [dikaios]. Bu da adalettir.

Dike kavramının arkeolojisi açısından önemli olan bazı hususları özetleyerek sunmakta yarar vardır.⁽¹⁴⁾

• En eski devirlerde dike, bir hak ihlalinin müeyyidesi, tazminat gibi bir anlama sahipti. Daha sonraları (yani kentdevleti düzenine geçişte), soyut bir kavram haline gelerek hak ve hukukun sınırlarını tayin eden ilke haline dönüştü.

• Terimin felsefi anlamda ilk kullanımına Anaksimandros'ta rastlanmaktadır. Anaksimandros'ta ilgili elde tek bir

(9) E. O. James, *The Ancient Gods – The History and Diffusion of Religion in the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean*, Weidenfeld and Nicolson, London: 1960, s. 260-261.

(10) Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara: 1998, s. 241. Ayrıca bkz. Adolf Erman, *Die ägyptische Religion, Gözden Geçirilmiş İkinci Basım*, Druck und Verlag Georg Reimer, Berlin: 1909, s. 26.

(11) Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt 1: *Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, çev. Ali Berktaş, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul: 2003, s. 118.

(12) Samuel E. Finer, *The History of Government, Volume 1: Ancient Monarchies and Empires*, Oxford University Press, Oxford / New York: 1999, s. 142.

(13) <http://www.gmu.edu/courses/phil/ancient/nev.htm> [Erişim: 12.08.2004]

(14) Bu özetleme için bkz. Francis E. Peters, *Greek Philosophical Terms – A Historical Lexicon*, New York University Press, New York: 1967, s. 38-40.

(7) Ayrıntılı bir inceleme için bkz. David Bostock, *Aristotle's Ethics*, Oxford University Press, Oxford / New York: 2000, s. 54-73

(8) Bu konuda ayrıca bkz. Solmaz Zelyut Hünler, "Adaletin Muadili Nedir?", *HFSA – Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi*, 9. Kitap: *Muğla Üniversitesi "Felsefe Günleri" (9-12 Ekim 2003) "Adalet" Sempozyumu Bildirileri*, haz. Hayrettin Ökçesiz, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul: 2004, s. 67-72.

fragman bulunmakta olup (Diels 12 B 1), burada, oluş ve yok oluş süreci içinde temel öğelerin karşılıklı alışverişi ve eksiklik veya fazlalıkların giderilmesi anlamında konu edilmektedir. Herakleitos'a göre ise (fragman 80) karşıtlıkların gerilimi, varoluşsal bir hakikat olduğundan kusursuz bir tanzim söz konusu olamaz.

• Demokritos'la birlikte dike kavramının etik bir mesele olarak ele alındığı görülmektedir (fragman 45 ile 174). Sofistlerce yeğlenen nispi ve anlaşmasal yasa anlayışına karşılık etik anlamda temellenmiş, değişmez bir kozmik yasanın savunusudur bu.

• Sokrates'le birlikte, Sofistlere karşı öne sürülen argümanların "erdemler" tartışması içine çekildiği görülmektedir. Ancak Sokrates'in tutumu (özellikle de Krito'da) halen anlaşmasal öğeler içermektedir.

• Sokrates'i geliştiren Platon'un, Devlet'te kentdevlet ile dike/dikaiosune ilişkisini çok daha soyut ve ruhsal terimlerle yürüttüğü anlaşılmaktadır. Platon'a göre adaletli bir insan, sonraki yaşamında özellikle ödüllendirilecektir (bkz. Devlet, Kitap 10: Savaş meydanında öldükten on iki gün sonra dirilip öteki dünyayla ilgili tecrübelerini paylaşan Armenius oğlu Er'in söylencesi).

• Platon'un soyut tartışmasını son derece somut bir biçime dönüştüren Aristoteles ise, dikaiosune açısından oldukça güncel çözümlenmelerde bulunmuştur. Ancak o da, adaletin konvansiyonalist olmadığını ve bazı temel edimlerin doğaları gereği adil ve haklı olduğunu savunmaktadır.

• Son olarak Stoacılar, dikaiosune'yi dört temel erdemlerden biri olarak kabul ettikleri görülmektedir (Krusippus). Öte yandan Kuşkucular'ın yine, kon-

vansiyonalist (anlaşmasal) yaklaşıma geri döndükleri gözlemlenmektedir (Karneades).

Bu çerçeveden bakıldığında, Aristoteles'in Beşinci Kitap Birinci Bölüm'de neden "politik toplumda mutluluğu ve onun öğelerini oluşturan ya da koruyan şeylere bir anlamda haklar diyoruz" (1129b17-19) dediği açıklık kazanmaktadır: Kentdevlet, kainat nizamının suretidir çünkü. Kainat nizamının temeli ise hak, yani dike'dir. Zaten onun "erdem" tanımlaması da söz konusu kainat nizamını betimlemektedir: "Oysa gerektiği zaman, gereken şeylere, gereken kişilere karşı, gerektiği için, gerektiği gibi bunları [erdemleri] yapmak orta olandır ve en iyidir, bu da erdeme özgüdür" (1106b21-23). Dolayısıyla erdem sahibi olmak, dikaiosune demektir. Bu da dikaiosune'ye, yani adaletle sahip olmak anlamına gelir.

Bu bağlamda tüm erdemler, bir bakıma, adaletin suretleri olmaktadır. Ancak Aristoteles'in vurgusu, adaletin iki ayrı biçimde tezahür ettiği: Birincisi genç ya da evrensel adalet, ki bu, bir erdemdir. İkincisiyse tikel ya da özel adalet, o da kendi özel sahasına sahiptir. Tikel ya da özel adalet, eşitlik ya da eşitsizlik üzere kurulu olup, evrensel adaletten farklı biçimde incelenmektedir. Bir bakıma, evrensel adalet daha soyut kavramlarla, tikel adaletse daha somut ve ölçülebilir kıstaslarla ele alınmaktadır.

Dolayısıyla Aristoteles'e göre, karakter erdemlerini tam ve kusursuz olarak icra ettiğimizde haklı ve adil bir edimde bulunmuş oluruz. Bu dike kavramından çıkarsanmaktadır. Yine bu sebepten dolayı Aristoteles, adaletli olmakla yasalara uygun olmak arasındaki bire bir ilişkiye dikkat çekmektedir:

Bu, yasayı kötü körtüne tabulaştırma anlamına gelmez ya da en azından bu anlama gelmemelidir. Zira yazılı olan veya olmayan tüm yasalar, sadece belirli erdemleri ya da iyileri öne çıkartmaz, onların tümünü kapsar. Dolayısıyla adalet veya adaletsizlik, yasaya uyma ya da uymama olarak ifade edildiğinde, yasaların tamamı, yani erdemlerin bütünü anlaşılmalıdır.

Ancak burada Aristoteles, önemli bir vurguda bulunarak konuyu derinleştirmektedir: Adalet, diğerlerine yöneliktir. Bu oldukça önemlidir. Ve girişteki "güncellik" tartışması da böylece kendiliğinden yanıtlanmaktadır: Aristoteles'in belki de en birincil önemi, adalet kavramı bağlamında toplumsallığı, bir başka deyişle insanın dünyada var oluşunu temel alması olmuştur. Zira adalet kavramı, diğer insanlara yönelik olarak vardır. İnsanın kendine adil davranması

gibi bir ifade, sadece retorikten ibaret: Adalet özü gereği diğerlerine yönelik olarak yapılan bir edimin sonucu olmaktadır ve dolayısıyla onun anlam ve önemi kendinden menkul değil, diğer insanlara yönelik olarak ortaya çıkmaktadır. Zaten Aristoteles'in izahını yaptığı pek çok erdem "diğerleriyle birlikte yaşanan dünyada varoluşla" ilgili olduğu da dikkatlerden kaçmamalıdır (açık elli olmak, cesur olmak vs.). Fakat adalet, bir tür "meta erdemdir": O, kendi saiklerine sahip olup kendine özgü edimlere yol açtığı halde, sadece kendine ait özgün bir sahaya sahip değildir.⁽¹⁵⁾

Sonuç olarak genel bir özetleme olması bakımından, Aristoteles'in adalet ve adaletsizlikle ilgili irdelemelerini şu şekilde toparlamak mümkün olacaktır.⁽¹⁶⁾

GENEL ADALET (Yasa Adaleti)	TIKEL ADALET (Özel Adalet)
- Tam ve kusursuz erdemdir.	- Bir erdemdir.
- Tüm tikel erdemleri kapsar.	- Mutluluk sağlayan iyidir.
- Yasalara muntazam riayettir.	- İhtiras ve açgözlülüğün tersidir.
- Kentdevleti bir arada tutar.	- Orantılı eşitlik özüdür.
- Mutluluğun kaynağıdır.	- İki türü vardır:
- Diğer insanlara yöneliktir.	a. Dağıtıcı (geometrik oranı)
	b. Düzeltici (aritmetik oranı)

(15) Sarah Broadie, "Philosophical Introduction", Aristotle, *Nicomachean Ethics*, Oxford University Press, Oxford / New York: 2002, s. 35.

(16) Bien, a.g.y., s. 162-163.